

DE COMPOSITIST JOHANNES BRAHMS EN ZIJN MUZIEK IN UTRECHT

De Duitse componist, pianist en dirigent Johannes Brahms (1833-1897) droeg zijn derde strijkkwartet in B opus 67 op aan Theodor Wilhelm Engelmann. In een brief gedateerd op 9 augustus 1876 schreef Brahms aan Engelmann: „Ik geef een strijkkwartet uit binnenkort en heb daar misschien een arts voor nodig net als bij de eerste twee (opgedragen aan professor Th. Billroth een chirurg uit Wenen). Dit kwartet lijkt erg op uw vrouw (Emma), heel liefelijk maar geniaal. Hoe luidt uw titel Dr. Professor Th. W. E. ?”

Deze uit Leipzig afkomstige hoogleraar doceerde van 1867 tot 1897 fysiologie en biologie aan de universiteit van Utrecht. Hij was bovendien een zeer goede cellist. Nadat zijn eerste echtgenote Maria Donders, dochter van professor F. C. Donders, overleden was in het kraambed huwde hij in 1874 voor de tweede keer met de 21-jarige Emma Wilhelmina Franziska Vick, een pianiste van Europese vermaardheid. Het publiek kende haar onder de naam Emma Brandes. Zij was beschermeling geweest van de componist Robert Schumann's weduwe Clara. Het huwelijk met Engelmann maakte een einde aan haar briljante maar nog prille carrière.

In het huis van de familie Engelmann, Lucas Bolwerk 16, werd zeer intensief gemusiceerd. Regelmatig werden er concerten op niveau georganiseerd; een unicum in het muziek-arme Utrecht van die tijd. Ter illustratie: het matig spelende symfonieorkest Collegium Musicum Ultrajectinum gaf per winterseizoen slechts vier stadsconcerten. Geen wonder dat de kamerconcerten op het Lucas Bolwerk druk bezocht werden.

Naast Engelmann deed J. C. M. van Riemsdijk in Utrecht veel om het muziekleven te stimuleren. Hij was jurist en een vriend van de hoogleraar, een goed violist en dirigent van een a-cappella koor, dat veel werk van oude Nederlandse muziekmeesters uitvoerde.

Engelmann ontmoette Johannes Brahms voor de eerste keer in de zomer van 1874 tijdens een vakantie in Bocken, gelegen aan het meer van Zürich. Met Emma had Brahms al vijf jaar eerder kennis gemaakt bij Clara Schumann in Baden-Baden. Johannes Brahms, wiens vader contrabassist was geweest, werd al spoedig bekend als wonderkind achter de piano. In 1853 lanceerde Robert Schumann hem in de muziekwereld. In 1862 vestigde hij zich in Wenen als leider van de „Singakademie” en de „Gesellschaft der Musikfreunde”. Vanaf 1875 ging Brahms meer zijn eigen weg: hij componeerde een grote hoeveelheid pianowerken, liederen, kamer- en orkestmuziek. Brahms was tegelijkertijd klassiek en romantisch, een voor die tijd kenmerkende synthese. Hij had zin voor orde en strengheid in de vorm maar was tegelijkertijd een dromer. De melodie van zijn werken is meestal onge-

PROF. TH. W. ENGELMANN.

Th. W. Engelmann, 1897. Foto naar lijncliché. G.A.U. Icon. Atlas

dwongen en vertoont een zekere overeenkomst met volksthema's.

Johannes Brahms sloot al na een paar dagen vriendschap met Engelmann. De muziekkennis van de laatste zal het contact beslist bespoedigd hebben. Het is aan Theodor W. Engelmann te danken dat Nederland al snel met Brahms heeft kunnen kennis maken. Brahms was derhalve hier veel eerder populair dan in andere Europese landen. Bijna alle werken die Brahms in Nederland introduceerde waren zo nieuw dat ze alleen in manuscript voor de uitvoerenden beschikbaar waren. (Hetzelfde gebeurde overigens bij de reeds eerder genoemde Robert Schumann die door de Amsterdamse dirigent Verhulst naar Nederland was gehaald.) Met name Brahms' kamermuziek werd tijdens de kleinere muziekbijeenkomsten, de kamer-soirées, in Utrecht al heel vroeg gespeeld. De vier symfonieën werden in Nederland door de componist zelf gedirigeerd en hier enthousiast ontvangen. In beroemde muzieksteden zoals Leipzig, Wenen en München reageerde het publiek aanvankelijk koeltjes op Brahms' muziek.

Uit de uitvoerige correspondentie die tussen Johannes Brahms, Emma en Theodor Engelmann gevoerd werd blijkt dat Utrecht muzikaal heeft kunnen profiteren van deze grote componist. Op 14 januari 1876

Collegium Musicum Ultrajectinum,
 onder de zinspreuk
Anni Alti Silentia Musa.

DERDE STADS-CONCERT,
 OP ZATURDAG 22 JANUARI 1876,
 in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.
 onder leiding van den Heer RICHARD HOL.

Solisten:

Mevrouw MINNA SAMITZ, van het Halthaater te Dren-
 den, (Zang)
 De Heer JOHANNES BRAHMS, uit Weenen, (Piano).

PROGRAMMA.
EERSTE AFDEELING.

1. Ouverture „die Hebriden“ . . . . . F. Mendelssohn-Bartholdi.
2. Aria uit „Titus“ . . . . . W. A. Mozart.
3. Klavierconcert . . . . . J. Brahms.

TWEEDE AFDEELING.

4. Variatiën op een Thema van HAYDN, (onder leiding van den componist) . . . . . J. Brahms.
5. Frauenliebe und Leben (N°. 1, 2, 3 en 5). . . . . R. Schumann.
6. Fantasie voor piano . . . . . R. Schumann.
7. Liederen:
  - a. Von ewiger Liebe. . . . . J. Brahms.
  - b. Wie bist du meine Königin. . . . . J. Brahms.
8. a. Gavotte . . . . . Glück.
 b. Hongaarsche dansen. . . . . J. Brahms.
9. Ouverture „Freischütz“ . . . . . C. M. v. Weber.

AANVANO TEN ZEVEN URE.
 De Bitter-stoel is uit het magazijn van den Heer NISSE, te Amsterdam.

Eendruk van L. F. BOSCH & ZONN.

Programma van het concert op 22 januari 1876.
 G.A.U. Archief C.M.U. nr. 40

kwam Brahms op verzoek van de concertdirecties uit Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Arnhem en Utrecht voor de eerste keer naar Nederland. Achttien dagen zou hij er blijven: 14 dagen voor concerten en repetities en vier dagen bij de familie Engelmänn. Hij verheugde zich erop Nederland te leren kennen. Tegen een vriend liet hij zich ontvallen: „Nu reis ik naar Holland en predik daar het woord“. In elk van de vijf steden zou Brahms twee concerten verzorgen, waarvoor hij in totaal 1000 gulden zou ontvangen.

In Utrecht speelde hij op 22 januari zijn eerste pianoconcert, de Hongaarse dansen voor orkest en werd zijn beroemd geworden Altrapodie uitgevoerd. Op de 27e van die maand speelde hij voor de tweede maal in Utrecht. Met het Florentijnse kwartet werd kamermuziek ten gehore gebracht.

Over het Collegium Musicum Ultrajectinum had Engelmänn niet lovend naar Brahms geschreven voordat deze naar Utrecht kwam. „Het orkest is niet bepaald eerste rang“ liet Theodor Johannes weten. De 31 musici van het orkest (acht eerste violisten, acht tweede violisten, vijf altviolisten, zes cellisten en vier bassisten) werden voor Brahms' optreden versterkt met beroepsmusici uit Amsterdam. Ondanks alle waarschuwingen was Brahms toch redelijk tevreden over de Utrechtse uitvoeringen. Hij was onder de indruk van de Utrechtse bloemenpracht en het heerlijke eten hier. Daarnaast ontdekte de componist nog een stukje Nederland: de jenever. Sinds zijn bezoek

bestelde hij via Engelmänn regelmatig een aantal van deze „medicijnflessen“.

De tevredenheid over Utrecht waarvan Brahms getuigde was ook aanwezig bij Clara Schumann. Van 8 tot 16 februari 1877 logeerde zij op Lucas Bolwerk 16. Naast de pianorecitals die zij gaf studeerde zij met Emma de Händelvariaties van Brahms. Een ontmoeting tussen Brahms en Clara in Utrecht mislukte omdat in 1878 de laatste door een blessure aan haar arm de Nedelandse tournee moest afzeggen. Brahms kwam wel, voor de tweede keer, naar ons land. Op 23 januari arriveerde hij per trein via Osnabrück op het station aan de Maliebaan. Hij miste door omstandigheden een repetitie met het Collegium Musicum Ultrajectinum, maar de dag voor de uitvoering werd drie uren extra gerepeteerd. Het orkest was wederom met mensen uit Amsterdam aangevuld. Nu werd op zondag 26 januari de eerste symfonie en een aantal liefdesliederen van de componist uitgevoerd. Voor dit concert werd in Utrecht veel propaganda gemaakt. Het programmaboekje vermeldde: „Eerste uitvoering onder leiding van den componist“. De dirigent R. Hol, die de eerste symfonie met het orkest had ingestudeerd, bracht na de pauze de Mendelssohnvariaties van Brahms met het Collegium ten gehore. Opnieuw was Brahms redelijk tevreden over het kleine orkest en prees hij het koor en de pianist Th. van der Wurff die de liefdesliederen hadden uitgevoerd.

Speciaal voor Emma speelde hij op het Lucas Bolwerk in een soort privéconcert voor een aantal vrienden zijn eerste pianoconcert. Brahms werd in Utrecht op handen gedragen. Aan Clara Schumann schreef hij: „In Utrecht was het leuk, kranjsje, lidmaatschap van eer en mooie foto's“. Van de vele bezoeken was hij echter wel moe geworden, liet hij zijn vriendin weten. Ook Emma schreef in lyrische bewoordingen over Brahms' bezoek aan Utrecht naar Clara.

In november 1878 introduceerde de beroemde violist Joseph Joachim het vioolconcert van Brahms in Utrecht. Theodor Engelmänn, die steeds meer als een soort impresario voor Brahms in Nederland ging fungeren, had daar in oktober Brahms over geschreven en deze gaf zijn fiat voor de uitvoering. De violist logeerde vanzelfsprekend bij de familie Engelmänn. Toen Brahms in januari 1881 voor de derde keer een reis naar Nederland aanvaardde om in Amsterdam, Den Haag en Haarlem concerten te verzorgen nam hij niet Utrecht als „thuishaven“. Brahms was te druk met de repetities om aan Utrecht te denken. Op 28 januari schreef hij Theodor vanuit Amsterdam dat hij na de concerten in Utrecht wilde uitrusten. Hij concerteerde derhalve deze keer niet in Utrecht. Ten huize Engelmänn werd traditiegetrouw wel veel samen gemusiceerd.

Toen Clara Schumann in november 1883 weer naar Utrecht zou komen voor een concert op 2 december probeerde Engelmänn Brahms te bewegen ook naar het Lucas Bolwerk te komen. Op 11 augustus schreef hij: „Mevrouw Schumann komt naar Nederland, U kunt haar hier verwachten, niemand zal zich meer verheugen dan zij wanneer u komt“. Brahms liet zich echter niet tot een reis naar Utrecht verleiden. Nog

niet althans. Vlak na Clara's vertrek schreef Brahms op 21 december dat hij hoopte op 20 januari (1884) op het Lucas Bolwerk te kunnen ontbijten. „Ik neem de symfonie (de derde in F-dur) ook mee in de uitvoering voor twee piano's wat natuurlijk veel mooier is. Brahms doelde hierbij op de mogelijkheids om samen met Emma te kunnen musiceren. Hij kon zijn belofte echter niet waarmaken van wege zijn drukke werkzaamheden in Amsterdam. Ook een voorstel van Theodor dat hij één dag in Utrecht zou komen uitrusten, moest Brahms afslaan. Engelmann berichtte Brahms vervolgens dat „van 25 tot 27 februari alles naar Amsterdam trekt wat in Utrecht hart en oren heeft.“ In Amsterdam zou Brahms naast de derde symfonie ook nog de tragische ouverture, het tweede pianoconcert en een aantal nieuwe liederen gezongen door Johannes Messchaert ten gehore brengen. Brahms was na afloop van de concerten zo ontevreden over het Amsterdamse orkest Felix Merites dat hij beweerde alleen nog maar naar Amsterdam te zullen komen om lekker te eten.

In 1885 bracht Brahms in Nederland zijn vierde symfonie ten gehore, die door zijn vrienden overigens minder bejubeld werd dan de snel populair geworden derde. Deze keer nam hij een orkest mee naar Nederland om een herhaling van het vorige jaar te vermijden. Het uitstekend bekend staande „Meininger Orkest“ speelde op 11 november in Utrecht en later nog in Amsterdam en Den Haag.

Alhoewel Brahms op het Lucas Bolwerk logeerde ontmoette hij Theodor en Emma niet. Zij verbleven op dat moment in Neubokow omdat de oudste dochter en Emma vlak achter elkaar een zware tyfusaanval kregen. Brahms schreef de 14de november aan Engelmann: „Tijdens mijn wandelingen naar en van het Lucas Bolwerk heb ik veel aan u gedacht“.

De eerste brief met interessante gegevens betreffende Utrecht dateert van 5 mei 1887. Engelmann berichtte Brahms dat het Leipzig kwartet, dat ook via Theodor naar Utrecht kwam, „uw opus 67“ zou spelen (het strijkkwartet dat Brahms aan Engelmann had opgedragen). Daarnaast werd in de brief melding gemaakt van het (jaarlijkse) muziekfeest te Utrecht in juni. Op deze muziekfeesten werd sinds Brahms' eerste bezoek veel van zijn muziek uitgevoerd. Voor 1887 stonden bijvoorbeeld de derde symfonie en het Parzenlied op het programma.

In juli 1889 verhuisde Engelmann van het Lucas Bolwerk naar de Maliebaan 52. Hij had in zijn nieuwe huis een muziekkamer waar hij ongeveer 200 mensen kon bergen. Hij organiseerde hier, net als in zijn oude woning, weldadigheidsconcerten en haalde onder de toehoorders' geld op voor de bouw van het Ooglijders-gasthuis waarvoor in 1891 de eerste steen kon worden gelegd. Op 22 september 1891 kondigde Brahms een bezoek aan naar de Maliebaan. Theodor had hem al een aantal foto's van het pand toegezonden. Het werd een privé bezoek, waarover geen verdere gegevens bekend zijn.

De huisconcerten op de Maliebaan namen steeds meer in aantal toe. Behalve trio's en kwartetten konden nu ook grotere orkesten bij de familie Engelmann

optreden. In november 1896 schreef Engelmann aan Brahms: „Vorige week is uw tragische en academische ouverture uitgevoerd in een eigen concert, de vier ernstige gezangen werden uitgevoerd in de kerk door onze voortreffelijke organist“. Op 27 februari 1897 verzorgden de componist Edvard Grieg en zijn vrouw een huisconcert bij de „Engelmensen“ zoals Brahms Theodor en Emma nogal eens placht te noemen. „De Griegs speelden uw a-moll kwartet schitterend voor ons, zo mooi dat de volgende nieuwe Dvorak in As dur een zware proef moest doorstaan“. Grieg en zijn vrouw bleven twee dagen in Utrecht. In 1891 werd het Concertgebouworkest opgericht als opvolger van „Felix Merites“, waar Brahms zulke slechte herinneringen aan had. Het nieuwe orkest stond onder leiding van de Utrechter Willem Mengelberg. Engelmann was enthousiast over de dirigent en het orkest. „Hij doet het goed“, liet Theodor Brahms weten. „Als u dit orkest in de jaren tachtig voor uw derde symfonie had gehad in plaats van de toenmalige kl...bende. (Letterlijk: sch...Bande) Volgende week komt het orkest hier met de e-moll (vierde) symfonie. Ik hoop dat ze ooit nog de vijfde symfonie zal spelen onder uw leiding“.

Zover zou het niet meer komen. Brahms was sinds geruime tijd al ziek. Hij leed aan leverkanker. Bovendien had hij reuma en was hij vaak neerslachtig. Engelmann die hem sinds 1896 per brief al medische adviezen gaf reisde in september van dat jaar naar Wenen om hem te onderzoeken. Na een jodiumkür en een krachtig dieet die beiden het gewenste effect niet opleverden overleed Johannes Brahms op 3 april 1897.

Engelmann die de laatste jaren al diverse aanbiedingen had gekregen nam in Brahms' sterfjaar een professoraat in de fysiologie aan te Berlijn. Niets bond hem meer aan Utrecht na de dood van Brahms. Zijn schoonvader, F. C. Donders, met wie hij wetenschappelijk en vriendschappelijk verbonden was geweest, was reeds in 1889 overleden. Met de muzikale soirées was het afgelopen. Een muzikaal (Brahms) tijdperk te Utrecht werd met het vertrek van Engelmann afgesloten.

Utrecht
Buys Ballotstraat 61

Niek Boukema

Voorname literatuur:

Ehrmann, von A. *Johannes Brahms, Weg, Werke und Welt*. Leipzig, 1933.

Letzmann, B. *Clara Schumann-Johannes Brahms. Briefe aus den Jahren 1853-1896*, 2 dln. Leipzig, 1927.

Kalkbeck, M. *Johannes Brahms 1874-1881*. Berlin, 1912.

Idem *Johannes Brahms 1881-1885*. Berlin, 1912.

Moser, A. (ed.) *Johannes Brahms im Briefwechsel mit Joseph Joachim*. 2 dln. Berlin, 1908.

Schneider, H. (ed.) *Johannes Brahms im Briefwechsel mit Th. Wilhelm Engelmann*. Tutzing, 1974².

Enkele gegevens werden ontleend aan de Volkskrant van 24 maart 1984.